

**БУХОРО ФОЛЬКЛОРИ БОЛАЛАР ҲИЙИНИ ПОЭТИКАСИ ВА
КОМПОЗИЦИЯСИ
ПОЭТИКА И КОМПОЗИЦИЯ ДЕТСКОЙ ИГРЫ БУХАРСКОГО
ФОЛЬКЛОРА
POETICS AND COMPOSITION OF CHILDREN'S GAME OF
BUKHARA FOLKLORE**

Авезов Собит Сафарович,
БухДУ Мактабгача таълим кафедраси доценти, филология фанлари
номзоди

Аннотация: Мақолада Бухоро фольклори болалар ҳиийини поэтикаси ва композицияси, жанрий таркиби ва бадиий хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўзлар: фольклор, поэтик фольклор, Бухоро болалар ҳиийин фольклори, бадиийят, композиция, жанр таркиби, жанр ички тузилиши

Аннотация: В статье описываются поэтика и композиция детской игры бухарского фольклора, жанровая композиция и художественные особенности.

Ключевые слова: фольклор, поэтический фольклор, бухарский детский игровой фольклор, искусство, композиция, жанровая структура, жанровая внутренняя структура.

Annotation: The article describes the poetics and composition of the children's game of Bukhara folklore, genre composition and artistic features.

Key words: folklore, poetic folklore, Bukhara children's play folklore, art, composition, genre structure, genre internal structure

Бухоро тарихий ва маданий жихатдан жаҳон тамаддунига муносиб ҳисса қўшаётган қадимий ўлка бўлиб ҳисобланади. Жаҳон илм-фан ва маърифат оламига Ибн Сино, буюк муаррих Наршахий, улуғ шоир Абу Абдулло Рўдакий ва маърифатпарвар мутасаввуф алломалар Имом ал-Бухорий, Абдухолик Гиждувоний, Баҳоваддин Нақшбанд каби улуғ зотларни етиштириб берган маскан саналади. Бухоро фольклори ҳам жуда ўзоқ тарихий тараққиёт йулини босиб ўтган халқимиз томонидан ижодий яратилган умрбоқий маданий меросимиздир. Бу юксак маънавий мерос қанчалик ўрганилган сари унинг ғояси, ранг-баранг мазмуни, бадиий эстетик туйғулари, халқимизнинг яшаш тарзи, миллий урф-одати, расм-русми. анъаналари ва қадриятлари ўз инкишофини топганлигининг чуқур гувоҳи бўлади.

Бухоро фольклори жанрлари ранг-баранглиги билан бошқа худудий – регионал жихатдан фарқланганидек, ўзига хос кўриниш, композиция ва поэтик хусусиятларга эга. Булар халқ оғзаки ижодининг ривоят, асотир, афсона, терма, достон, қўшиқ, сўз магияси руҳидаги кинна қўшиқлари, эртақлар, болалар ҳиийинлари ва уларнинг ранг-баранг жанрлари, мақол, топишмоқ ва тез айтиш каби жанрлари мавжуд. Ана шу жанрлар орасида Бухоро фольклорида тарихий тараққиёти жихатдан нисбатан кейинроқ пайдо бўлган болалар ҳиийини унинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Болалар фольклорининг асосий хусусияти шундаки, унда болалар ижодкорлиги асосий қамровини эгалласа-да, муайян қисми катталар ижодкорлиги, урф-одатлари, анъаналари, саъй-ҳаракатлари таъсири доирасида кечади. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, ўзбек болалар ҳиийин фольклори халқимизнинг неча минг йиллик тарихи. турмуш тарзи, ижтимоий-ахлоқий қарашлари ва эстетик дидини намоён этувчи маънавий қадриятларимиздир. Рус болалар фольклор шунослиги асосчиси Г.С.Виноградов «Болалар ҳиийинлари- болалар учун дунёни ихтиёрӣ ва

муस्ताқил англашнингэнг муҳим воситаси. Аждод ва авлодлар ўртасидаги урф-одат, анъаналарни боғловчи қадриятдир»-деб изоҳласа, профессор О.Сафаров «Ўйинларда халқнинг тарихий қисмати, олис ўтмишга хос турмуш тарзи, урф-одатлари зухур топган. Бола ўйин жараёнида аждодларнинг ана шу тарихидан воқиф бўлади, ана шу воқифлик замирида эса Ватанни англаш, унга меҳр билан қараш ҳисси уйғонади, ўзлигини англашга йўл очила боради.»-деб ёзади. Бухоро ўйин фольклори ғоявий-бадий жиҳатдан юксак даражада яратилган асар намуналаридан иборат. Ўйинларда буюк халқимизнинг тарихий тараккиёти, яшаш тарзи, урф-одатлари, расм-русмлари, анъаналари ва қадриятлари ўз аксини намояндалар этади. Уларни эгаллашга, ўрганишга, ардоқлаб, келгуси авлодга етказиш бурчини, масъулиятини юклайди.

Болалар ўйинлари фольклори анъанавийлиги ва кўп вазифавийлиги билан ажралиб туради. У шунчаки болаларнинг эрмак ва овунчоқлари бўлибгина қолмай, буларнинг жисмоний, ахлоқий ва руҳий-эстетик жиҳатдан баркамоллигини таъминлайди.

Бухоро ўйин фольклори ҳудудий-регионал жиҳатидан анча ёзиб олинган. Бу намуналар мақсади асосан этнопедагогик қарашлар нуқтаи назаридан тўпланган. Уларнинг кўпчилиги фольклорий ҳодиса сифатида таҳлилга тортилмаган. Бундай болалар ўйинларининг генетик асослари, жанрий табиати ва халқимиз миллий қадриятлари билан ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, уларнинг бадий эстетик қиммати назарий жиҳатдан яхлит тадқиқот объектига олинмаган.

Бухоро ўйин фольклори йигирманчи аср йигирманчи йилларидан бошланган. Бундай ўйинларда ижтимоий ҳаёт воқелиги тасвирланган бўлиб, болаларнинг табиат, жамият ҳақидаги қарашлари, хусусан катталар таъсири натижасида юзага келганини тасаввур қилиш мумкин:

Ким урди-ю, ким урди,
Бухоронинг оқ кўкати(н)
Унда-ку кўйлак йўк эди,
Кўйлагини ким тўқиди?

Бу тўрт мисра мазмунида арава билан савдо қилиб юривчи тужжорнинг янги кўйлак олиб келганлиги болани қизиқтиради. Ушбу кўшиқ овутомчоқ, санама ва суюш кўшиқларида восита бўлиб хизмат қилади.

Бухоро болалар ўйинининг кўп қисмида халқни турмуш тарзи, урф-одатлари, расм –русмлари ва анъаналари ўз инъикосини топган.

- Ола тоғнинг бошида не кўрдинг?

- Оқ бешикни мен кўрдим.

Оқ бешикни ичида

Оқ болани мен кўрдим

Оқ болани кўлида

Оқ пиёла мен кўрдим

Оқ пиёла ичида

Қизил олма мен кўрдим.

Қизил олма тишладим,

Самаркандда қишладим.

Кўзивой тоғам хотини

Қиздай бўлиб ўтирибди

Икки юзи қип-қизил

Бийдай бўлиб ўтирибди.

Бетинг курғур бешқалдоқ,

Бешик йўниб ўтирибди.

Катта-катта балиқлар

Бола босиб ётибди.

Кичик-кичик балиқлар

Киндик кесиб ётибди.
Зочак деган ер юткур
Юпқа ёзиб юрибди.4

Болалар ўйинлари замирида айтиладиган ушбу намуналар ўйинбоши томонидан ижро этилади. Бу шеър кўп вазифали бўлиб, қизиқмачоқ жанрига хос, гоҳ санамаларда санаш оҳангида, гоҳ айтишмаларда поэтик оҳанг ва бошқа муносабатларни намойиш этиш учун хизмат қилади.

Ушбу матндаги поэтик хусусиятлар куйидагиларда намоён бўлади: Бухоро заминида тоғ йўқ. Ола тоғ-рамзий образ бўлиб, у орзу тоғи, бахт-саодат тимсоли бўлиб тасвир этилади. Шунинг учун ҳам бу тоғнинг бошида бешик турибди. Бешик ичида бола. Оқ бешик ҳам, оқ бола ҳам –бу борлиқнинг энг улуг, тенгсиз яратмалари. Оқ ранг эса беғуборлик, тиниқлик белгиси. Бола ва бешикка бундан ортиқ қиёс,ўхшатиш йўқ. Боланинг табиати гўзал, шунинг учун барча нарсаларни ана шу тиниқ рангда кўришни истайди. Ҳатто турли ранг ва безакка эга бўлган пиёла ҳам унинг наздида оқ,оппоқ. Бола олмани ҳам оқ рангда кўриши мумкин эди. Бироқ қизил олма рамзий тимсол-самимий муҳаббат белгиси. Қизил олмани истеъмол қилиш Самаркандгача учиб бориш, у шаҳарда қишлаш бош образ тасаввурининг ҳосиласи сифатида намоён бўлади. Бола тасавурида Самарканд узокдаги сеҳрли шаҳар. Қиш умргузаронлик учун мураккаб фасл бўлгани сабаб,у уша маскандан нажот топишини яширмайди. Боланинг тоғаси Кўзивой аканинг хотини бийга,яъни ёш қулунлаган отга қиёс қилинади. Гарчи у фарзанд кўрган бўлса ҳам, ҳали балоғат ёшидаги қиз болага ўхшатилади. Унинг шижоати,барвасталиги тасвирда ойдин кўриниб турибди. Бешқалдоқ(бешиктерватар ҳашорати)бола туғилган бўлса-да,у ҳали бешик яшаш билан овора.Бола табиатидаги воқеликка муносабатда кўпол сўзларни ҳам қўллайди.Бу қарғиш жанридаги сўз бўлиб,ўлсин, қабрга тушсин деган маъно бор. У фарзанд дунёга келаётган бўлса ҳам бефарқ, эътиборсизлик учун мана шундай қарғишга дуч келаяпти. Шеърдаги катта балиқлар-етилган балиқлар маъносида бўлиб, балиқ босиб ётибди-урчимок маъносида қўлланилмоқда. Босиб ётиш- товукқа хос бўлса-да,бу ҳолат балиққа кўчирилмоқда. Бу бола тушунчаси ва тасавуридаги камчилик саналса-да, умумий мазмун ва моҳият жиҳатидан уйғун келиб, шеърда ритмик оҳанг касб этмоқда. Киндик кесиш-ўз маъносида она танасидан болани ажратиш мазмунини англатади. «Киндиги боғлиқ»-бир-бир билан яқин,ажралмас дўст деган мазмун ҳам ифодалайди.Бу ибора Бухорода кенг мазмунли бўлиб, юртга, тупроққа, дўст-ёрга ва қариндошга яқин боғланиш, ҳамкор-ҳамнафас бўлиш туйғуларини англатади.

Кўшиқда бир қанча Бухоро шева ва иборалари учрайди. Хусусан, ўтирибди, ётибди, юрибди каби мустақил маъноли сўзлар ўзаро сўзлашувда иш-ҳаракатнинг давомийлигини ифодалаб,кўмакчи феъл вазифасида қўлланилади. Бийдай бўлиб ўтирибди-бийдай кўринаяпти,йўниб ўтирибди-йўнаяпти,бола босиб ётибди,киндик кесиб ётибди-босаяпти, кесаяпти маъносида ҳозирги замон давом феъли шаклида келмоқда. Биз ёзиб олган вариантда юпқа ўрнида”хамрош”(хамир оши сўзи қўлланилган).Бу ҳолатларнинг барчаси Бухоро шевасига хосдир.Кўшиқ ижодкорлигида болалар нинг бевосита тасавури ҳис қилиб турилса-да,унда катталар таъсирини кузатиш мумкин. Чунки болалар нутқида юқоридаги катталарга хос бўлган ибораларни қўллаш деярли сезилмайди.

Бухоро фольклори болалар ўйинлари композицион жиҳатидан умумўзбек фольклори болалар ижодкорлигидан тубдан фарқ қилмаса-да, образлари, бадий ифодавий тасвир ва ўзига хос таркиби билан фарқланиб туради.Ўйиндаги асосий қахрамон бола бўлса,у билан муносабатдаги бошқа образлар ҳам муайян гоёни илгари суради.

Болалар ўйинлари билан боғлиқ ижодий намуналар композицион жиҳатидан

ранг–барангдир. Улардаги асосий восита-ритмик оҳангни шакллантиришдир. Ритмик оҳангдорликболаларнинг ўйинга, ўйинбошиганисбатан қизиқишни оширади. Ўйин эса эстетик туйғуга қурилган ғолиблик учун олиб бориладиган шижоат майдони саналади. Ўйин кўшиқлари кўп қисми тўрт мисрадан иборат бўлиб, йигирма олти мисрагача матнни ташкил этади. Аксарияти а-а, б-б тарзида қофияланган. қофиялар ҳам етти бўғинни ташкил этади. Ҳамма пайтда ҳам қофиядош сўзларга қатъий риоя қилинмайди. Болаларни кўпинча воқелик ўзига тортиб кетади. Болалар нутқида эса катталарга таклид сезилиб туради. Бу воқеа-ҳодиса баёнида айрим сўз, ибора ёхуд гапларни улар нутқидан фойдаланганлиги кўринади. Бу воситалар болалар лексикасини бойитиш билан бирга шеър ижодкорлиги савиясини оширади. Ўйинда ритмик оҳангдорликни келтириб чиқаришда, яхлит узвга эришишда интилиш аёнлашади. Шуниси аёнки, ижод намуналарида бундай омилкорлик ҳеч қандай сакталиқ ёки ортиқчаликни англамай, фикр раволиги учун хизмат қилади. Шеърларда Бухоро шеvasи жуда кўп учрайди: келопти, кетопти, ман, сан, шердан (шу ердан) зочак (кўғирчоқ), ушпулак (хуштак), инак (сигир), гўсала (бузоқ) самбўса (сомса) трамо (куз) каби. Қуйидаги ёзиб олган шеърда ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин:

- Дугонажон, дугонажон,
Ман сани кўролмадим.
Инагимни дастидан
Бухоро боролмадим.

Бундан ташари, болалар нутқида –ни тушум келишиги билан –нинг қаратқич келишиги, -га жўналиш келишиги билан ўрин-лайт келишигини фарқлашда адабий тил меъёрлари нуқтаи назаридан хатоликларга йўл қўядилар. Юқоридаги парчада ҳам ана шу ҳолатни кўриш мумкин: –қаратқич келишиги ўрнида –ни тушум келишиги ноўрин қўлланилган. Бундан ташқари, тожик болалар нутқидан ўйин жараёнида ўтиб қолган бир қанча тожик сўзларини учратиш мумкин: даст, бахшида, сара, бача, ситора, пазанда, хўранда, домод, товушқон ва бошқалар.

Болалар нутқида сўзларнинг товушларини тушириш, ўзгартириш ва «янгилаш» иштиёқ кучли сезилади. Бундан асосий мақсад болаларни ўйин жараёнига эътиборини тортиш, диққатини жалб қилишдан иборатдир. Бу соҳада, айниқса, ўйинбошиларнинг ижодкорлиги баланддир. Уларнинг хатолари болаларга ижодкорлик «намунаси» бўлиб хизмат қилади. Чунончи, чучвара сўзи тушбера, гўшт сўзи гўш, мушт сўзи муш тарзида айтилади.

Болалар ижодкорлигида ҳозирги давр замонавий техник восита номларини қўллашга ҳавас ошиб бормоқда. Хусусан, шеърларда компьютер, телефон, самолёт, поезд, смс, телевизор, кема, пароход, реклама, вертолёт каби сўзлар ҳам учрайди.

Биз ёзиб олган санамада самолёт-кўк, осмон рамзи сифатида тасаввур қилинган. Болаларулуғ саркарда, буюк соҳибқирон Амир Темуртаваллудининг 660 йиллиги муносабати билан яратилганлиги аён. Мисра бошидаги «Антантина» сўқма (маъносиз) сўз, бу сўзнинг асосий хизмати кейинги мисралар учун ритмик оҳанг яратиш беради:

Антантина,
Самолётга мина,
Бом-бом,
Очилди альбом,
1996 йил-
Темур бобомга
Ассалом!

Шеърдаги «Бом-бом» ундовсўзи юксак садо оҳангни маъносини ифодаламақда. Улуғ саркардага баён этилаётган азиз калом ҳам битта-«Ассалом!».

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро фольклорида ажралмас ва бўлинмас таркибий узв сифатида алоҳида ўрин тутади. Болалар ўйинлари ижодкорлик намуналарини илмий таҳлил ва тадқиқ этишзатуриятива эҳтиёжи сезилмоқда. Уларнингғоявий мазмуни ва бадиияти, композицияси, жанрий таркиби, ички тузилишларини ойдинлаштириш фан олдида турган муҳим ва долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Авезов С.С. Санама жанри табиати ва бадиияти. - Тошкент, Фан, 2008. .
2. Бойчечак. (Тўпловчи ва тузувчи: Сафаров О, Очилов К) - Тошкент, ФАН, 1984.
3. Бухор элда гул сайли... (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Д. Ўраева, Д. Ражабов) - Тошкент, Муҳаррир, 2016
4. Мелников М.Н. Русский детский фольклор. (Учебные пособие), Москва, Просвещение, 1987. С
5. Mirzayev T., Safarov O., O'rayeba D. O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi (O'quv qo'llanma), - Toshkent, Aloqachi, 2008.
6. Раҳматов Й., Жўраева М. Фольклоршунослик дарғалари. - Тошкент, Firdavs-Shoh, 2022.
7. Safarov O. o'zbek xalq og'zaki ijodi. Darslik - Toshkent, Musiq, 2010.
8. Safarov O. O'zbek bolalar poetic folklori. - Toshkent, O'qituvchi, 2006.
9. Safarov O. O'zbek xalq bolalar o'yinlari. - Toshkent, Sharq, 2011.
10. Сафаров О. Фольклор-бебаҳо хазина. - Тошкент, Муҳаррир, 2010.
11. Традиции и современность в фольклоре. (Оттвенний ред. Соколова В.К.) Москва, Наука, 1988.